

Тарас Чухліб

**Поняття «Україна» та «Українний»
в офіційному дискурсі Війська
Запорозького (1649–1659 рр.)¹**

У статті розкривається термінологічна сутність історичних понять «Україна» та «Українний». На основі історично-лінгвістичного аналізу та інших методів дослідження текстів офіційної документації Війська Запорозького за 1649–1659 рр. автор робить висновок: дані поняття у середині XVII ст. поступово трансформуються з «географічно-територіальних» термінів у «політично-національні» та вживаються для означення посталої на теренах Східної Європи «малої» держави на чолі з гетьманом.

Ключові слова: «Україна», Військо Запорозьке, «Українні городи», поняття, офіційна документація, Богдан Хмельницький, Іван Виговський.

The article is devoted to consideration the terminology «Ukraine» and «Ukrainian» in the middle of 17th century. The official documents of Zaporozhian Host (1649–1659) are researched by means of historical and linguistic analysis and methods of begriffsgeschichte. It's necessary to note that terminology «Ukraine» and «Ukrainian» in the middle of the 17th century was transformed from the «geographic» terms to the political-national concepts. The author resumes that term «Ukraine» was used for the name of a Small East European State ruled by Hetman.

Keywords: «Ukraine», Zaporozhian Host, «Ukrainian city», begriffsgeschichte, official documentation, Bohdan Khmelnytsky, Ivan Vygovsky.

Як сучасному історика відчутти «дух давнини» та наповнити його відповідним змістом? Очевидно, що «схопити» саму суть історії можливо за допомогою різних методологій, в т. ч. й «історії понять», акцентуючи на залежності семантичних структур від форм переживання історичного

¹ В основу статті покладено доповідь, яку було виголошено на круглому столі «Ранньомодерна Україна: проблема термінології та уніфікації понятійного апарату» (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут історії України НАН України; м. Кам'янець-Подільський, 21 травня 2015 р.).

часу². У такому випадку «історія понять» допомагає знайти відповідь на питання, на скільки зберігся зміст, що вкладався у це поняття, та яких він зазнав часових змін? Батько «історії понять» Р. Козеллек зазначав, що «у формі кожного поняття втілюються горизонти та встановлюються межі людського досвіду й мислимих теорій. Тому історія може черпати з понять ті знання, які залишаються поза полем зору в процесі аналізу речей та явищ»³.

Внаслідок проходження через горнило понятійного тлумачення чіткіше окреслюється зміст минулих висловлювань, а смисл, що вкладався в них, або ж зв'язки між ними у відповідній мовній редакції стають доступнішими для погляду дослідника. Історія будь-якого слова, словосполучення чи поняття веде від констатації значень, притаманних їм у минулому, до фіксації цих значень для нас, у сучасному⁴. Розмаїття історичної дійсності та історичного досвіду втілюється в багатозначності слова таким чином, що усвідомлюється лише завдяки набуванню словом чи словосполученням свого конкретного змісту у діяхронному вимірі, тобто у той час, коли вони безпосередньо функціонували.

Слід зауважити, що іменник «Україна» (так само як і похідний від нього прикметник — «Українний»⁵, який активно побутував в нашій мові у ранньомодерну добу)* на всіх етапах своєї майже тисячолітньої історії існування — починаючи від середини XII ст. і закінчуючи початком XXI ст., — зазнавав певних змін та набував різних лексичних смислів. Саме тому слово «Україна» можна також розглядати і як поняття, означення, номен або ж термін. А тому звернімося до проблеми історичної локалізації означень поняття «Україна» та інших похідних від нього смислових конструкцій, що

² Стельмах С. Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. — К., 2005. — С. 12.

³ Цит. за: Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. — С. 13.

⁴ Там само.

⁵ Прикметник «Українний» має більш давнє походження. Зокрема, 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня до Сигізмунда III королівський уряд Речі Посполитої називався «*урядом Українним*» («...Єсьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості [Короля], яко *уряду Українного*...») (Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Т. I: Акты о козаках. — Ч. III. — К., 1863. — С. 152). Варшавський сейм 1616 р. ухвалив дві постанови «*Про стражів Українних*» та «*Про розбої і злодійства Українні*», де зазначалося, що козаки «самі встановлюють собі право [на Україні], самі обирають урядників і ватажків і нібито створюють у великій Речі Посполитій другу республіку» (Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX rijkarow. — Т. III. — Petersburg, 1859. — S. 137–138).

* Щодо періодизації історії української мови див.: Христенюк В.Ф. Критерії періодизації історії української літературної мови // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки. Мовознавство: Зб. наук. праць. — К., 2009. — С. 192–198.

надасть можливості бути історично темпоральним, а не модернізувати, тобто осучаснювати ці історичні поняття. Якою була їхня політична та соціальна функція на початковому етапі творення Війська Запорозького як однієї з «малих» держав Східної Європи? Яким було їхнє смислове навантаження у межах зафіксованого у джерелах письмової мови/койне правлячої верхівки козацької України? Як зафіксовані в актах мовлення авторів історичних джерел назви розумілися людьми того часу для ідентифікації реалій їхнього світу? Як змінювалися категорії політичного мислення протягом середини XVII ст.? Наскільки поняття «Україна» та інші лексеми з історичним прикметником «Українний» увібрали в себе логіку процесу творення ранньомодерної нації, який розтягнувся на довгі десятиліття потому? Чи зазнавало воно внутрішніх та зовнішніх трансформаційних впливів, а якщо й зазнавало, то яких?

Між географією, політикою та... мовою

Мовний матеріал на цю тему є досить великим та різнохарактерним. Будемо спиратися на джерела офіційного походження — гетьманські універсали та листи, переписку гетьманів Війська Запорозького з правителями сусідніх держав та козацькою старшиною, дипломатичні інструкції, «пункти вимог» та «супліки» на сейми Речі Посполитої, «статті» з царями Московської держави, тексти договорів з князями Молдавського господарства, ханами Кримського ханства та королями Шведського королівства, листи генеральної старшини, послання полковників Війська Запорозького до військової канцелярії тощо. Більшість з них на сьогодні є опублікованими у різноманітних археографічних збірниках⁶.

Над проблемою розуміння термінологічного змісту назви «Україна» задумувалося не одне покоління істориків⁷. Звичайно, що дане питання уже

⁶ Див., наприклад, видання другої половини XX — початку XXI ст.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 pp.) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961; Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Бутич. — К., 1998; Документи російських архівів з історії України. — Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 pp. — Львів, 1998; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К., 2004; «Пакти і Конституції» Української козацької держави / Відп. ред. В. Смолій. Упор. Т. Чухліб, М. Трофимук. — Львів, 2011; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 pp. — Т. 1: (1648–1649 pp.); Т. 2: (1649–1651 pp.); Т. 3: (1651–1654 pp.) / Упор. Ю. Мицик. — К., 2012–2014 та ін.

⁷ Див., наприклад: *Dorošenko D.* Die Namen «Rus», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. — Берлін, 1931; *Січинський В.* Назва України // Територія України. — Прага, 1944; *Borschak E.* Rus, Mala Rossia, Ukraina // *Revue des Etudes Slaves*. — Т. XXIV. —

частково розглядалося у сучасній українській історіографії. До нього неодноразово зверталися В. Смолій та В. Степанков⁸. В одній з своїх останніх праць вони зазначали, що «вже з другої половини 50-х років XVII століття поряд з термінами «Русь» і «руський народ» **починають вживатися назви «Україна» та «український народ»**... (тут і далі по тексту виділення жирним курсивом. — Т.Ч.)»⁹. Відомі вчені Н. Яковенко та П. Толочко¹⁰ присвятили проблематиці функціонування назви «Україна» у пізньосередньовічну та ранньомодерну добу окремі статті.

Представники та апологети історичних «шкіл» Н. Яковенко і П. Толочка головним чином акцентують свою увагу на «географічно-територіальному» наповненні цього поняття. Зокрема, львівський професор Л. Зашкільняк стверджує: «...Автори постійно оперують терміном **«Україна», «українці», «український»**, хоча для Середньовіччя та раннього Нового і Нового часів **ці терміни мали передусім географічно-територіальне**, а не національне наповнення — про нього можна говорити лише наприкінці XIX століття»¹¹. Професор О. Моця з Інституту археології НАН України вважає, що «вживання термінів «Україна», «Оукраїна», «Країна» протягом другої половини XIII–XVII ст. в літописах і актових документах **незаперечно засвідчує їхній географічно-орієнтувальний характер**. Ними в ті часи означалися окраїнні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом (чи цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, **вони ще не були власними географічними назвами**. Невипадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Смоленская Украина», «Малоросійська Україна», «государевы Украинские городы» тощо. Але одна із них **набувала конкретного географічного змісту**, ставала осередком форму-

Париж, 1948; Андрусак М. Назва Україна. — Чикаго, 1951; Рудницький Я. Слово і назва «Україна». — Вінніпег, 1951 та ін.

⁸ Див.: Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 9–25; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999 та ін.

⁹ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К., 2014. — С. 14.

¹⁰ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. — Т. 1: Ідентичність. — К., 2009. — С. 57–95; Толочко П. Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина. — № 3. — 1994. — С. 5–7.

¹¹ Зашкільняк Л. Шкільна історія очима істориків-науковців / Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. та ред. Н. Яковенко. — К., 2008. — С. 77–78.

вання козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали по обох берегах Дніпра. А вже в документах Богдана Хмельницького та його наступників термін «Україна» постійно фігурує у *значенні конкретної землі*¹².

Професор В. Ададуrow з Українського Католицького університету у Львові стверджує, що «історикам слід обережніше застосовувати поняття «Україна», яке зараз повсюдно й автоматично вживається як тотожне сучасній державі, адже історично це поняття видозмінювалося, використовуючись переважно *для окреслення теренів обабіч Дніпра*... Повсюдне застосування суттєво пізнішого у часі ідейного концепту соборної України щодо козацького і руського “світів” нав’язує й до іншої, глибоко вкоріненої в національній парадигмі історичного мислення тенденції до осучаснення етнонімів (автоматичного розуміння козака, руського селянина чи міщанина як українця)...»¹³.

У середовищі істориків звучать й інші, часто-густо дуже контroversійні твердження, які не дають жодного шансу поняттю «Україна» на історичність. У вустах харківського професора, директора Канадського інституту українських студій (КІУСу) В. Кравченка вони звучать так: «...Враховуючи, *що історична назва Гетьманату звучить як Малоросія*, національне історіописання парадоксальним чином може виглядати «малоросієцентричним»¹⁴. Полюбляючи, як і її колеги, гучні метафори та епітети, Н. Яковенко зробила висновок: «Виринаючи то тут, то там, дроблячись і плаваючи по джерелах достоту немов крапелька ртуті, назва «Україна» залишається найбільшою загадкою для історика»¹⁵. При цьому історик розуміє під «Україною» територію Гетьманату («у внутрішньому вжитку»): «...У цю традицію іменування поступово втягається і козацька старшина, хоча спершу поняття “Мала Росія” носить у їхньому виконанні ще виразно «експортний» характер — для зносин з Москвою, тоді як *у внутрішньому вжитку територію Гетьманату називали “Україною”*, а її мешканців — “руським народом” (наприклад, в універсалах Богдана Хмельницького вислів “Мала Росія” не вжито жодного разу, а “Україна” — аж десять разів»¹⁶.

¹² Моця О. Як Русь ставала Україною // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 343.

¹³ Ададуrow В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал. — № 2. — 2013. — С. 9.

¹⁴ Кравченко В. До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. — К., 2009. — С. 378.

¹⁵ Яковенко Н. Вибір імені versus... — С. 57–95.

¹⁶ Там само. Тут Н. Яковенко помиляється, адже насправді у всіх відомих сучасній науці універсалах гетьмана Б. Хмельницького слово «Україна» та похідні від нього

Чи праві вищезгадані історики у своїх висловлюваннях відносно функціонування назви «Україна» у ранньомодерну добу вітчизняної історії саме у якості «географічно-територіального» терміну? Започаткуємо дискусію, та почнемо розплутувати цю «найбільшу загадку для історика», застосовуючи при цьому хронологічний, міждисциплінарний і діахронний методи, принципи історичної компаративістики, контент-аналізу й історично-лінгвістичного дослідження відомих на сьогодні науці текстів, що відображені у багатьох документах і матеріалах, які виходили з офіційного середовища Війська Запорозького.

«Україна»: діахронно-семантичне прочитання поняття

Уже в одному з перших офіційних політичних документів під назвою «Пункти вимог Війська Запорозького до Величності Його Королівської Милості і Речі Посполитої» від 24 лютого 1649 р. писалося: «...А тому що винуватцем другої, ще більшої війни є Князь Його Милість Вишневецький, який почав наступ, незважаючи на встановлений мир і не чекаючи комісії, то коли б він мав бути коронним гетьманом, *ми*¹⁷ ні в якому разі не хочемо з ним жити, *і на Україну*¹⁸ його не пустимо, і війну з ним розпочнемо»¹⁹. Як

означення вживаються не «десять разів», а у кільканадцять разів більше. Крім того, поняття «Україна» використовувалося канцеляристами Війська Запорозького не лише у «внутрішньому», але і «зовнішньому» (тобто міжнародних актах і зовнішньополітичному листуванні) вжитку.

¹⁷ У «Граматиці словенській написаній през Іоанна Ужевича Слов'янина, Славної Академії Паризької в Теології студента в Парижу» (1643) стосовно займенника «ми» зазначено: «Присвійні займенники, що походять з первинних зазначених вище займенників, а також багато інших (з них ми наводимо тільки називні і родові відмінки), ти будеш відмінювати як прикметники. Займенник *мій, моя, моє*. Називний *мої, мої, моє*. Родовий *моє'го, моєї, моє'го*» (Тут і далі цитування за вид.: Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. Білодід і Є. Кудрицький. — К., 1970).

¹⁸ Учений-мовознавець В. Німчук стверджує, що в староукраїнській мові «на початку XVI ст. було знайдено виразний спосіб передавати йотований звук «І» через значок ««И» з «крапкою» і «дужкою» над нею (Див.: Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 р. з погляду історії української мови // «Пакти і Конституції» Української козацької держави. — Львів, 2011. — С. 34). У підготовленій В. Панащенко таблиці «Скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.» відзначено, що рядкова літера «І» пишеться у таких основних варіантах з багатьма різновидностями: 1) «И» з крапкою «.» згори посередині, а над «.» ще пишеться рисочка «_» (рисочка є короткою і довгою, лівий край нахилений донизу, правий — вгору; ближче до крапки і далі); 2) «И» з крапкою «.» над якою знаходиться дужка (меншою і більшою); 3) «И» з крапкою, над якою знаходиться «трикутничок» «рожками» донизу; 4) «И» з крапкою, зміщеною вправо (над правою вертикальною рисою) з рисою вгорі (Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 39). У всіх цитуваннях статті ці знаки у словах «Україна» та «Українний» будуть передаватися як «І». Переклад текстів здійснено з урахуванням вимог правил видання пам'яток: Німчук В. Правила видання

бачимо, уряд Війська Запорозького (у даному випадку його представники користувалися промовистим займенником²⁰ «ми») не хотів «впускати на Україну» — територію, якою воно вже опанувало протягом 1648 року, великого коронного гетьмана Речі Посполитої з його військовими підрозділами.

Очевидно, що саме від цього часу козацька старшина на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким розуміла під «Україною» історичну територію (а назва «Україна» активно запроваджувалася в офіційних колах як Корони Польської, так і Війська Запорозького вже з кінця XVI ст.)²¹, на якій встановило «місцеву» політичну владу Військо Запорозьке²². Серед іншого, це підтверджують слова самого гетьмана, які були записані дипломатом Корони Польської В. Мясковським під час дуже складних переговорів між Варшавою і Чигирином у січні–лютому 1649 р.: «...Не постоїть мені нога жодного князя і шляхотки *тут в Україні*, а якщо захоче котрийсь із нами хліба з'їсти, нехай же буде *послушний Війську Запорозькому*, на короля не брикає»²³.

У листі наказного полковника Переяславського полку А. Романенка до київського полковника Війська Запорозького Г. Ганжі від 31 квітня 1649 р. читаємо: «...Має сам [король Речі Посполитої] *до України поступати*; ще мають від півночі *на Україну зайти* [війська Великого князівства Литовського]...»²⁴. Запис допиту полоненого коронними військами зі слів полковника М. Шумейка (червень, 1649 р.) стверджував: «Після отримання наказу *йшли до гетьмана на Україну*...; про половину Переяславського полку каже, що *вона повернулася на Україну*...; з *України вийшло* чотири

пам'яток, писаних староукраїнською та церковнослов'янською мовами. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 24–30.

¹⁹ Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. — Т. I — Отд. II. — К., 1898. — С. 332–338. Ще в одному з варіантів цього тексту писалося: «Щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, *ні терпіти в Україні*» (Універсали Богдана Хмельницького. — С. 46; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Т. 1. — С. 200).

²⁰ Про правила визначень частин мови в історичних текстах див.: Бевзенко С. Історична морфологія української мови. Написи із словозміни та словотвору. — Ужгород, 1960; Історія української мови. Морфологія. — К., 1978.

²¹ Про це більш ґрунтовніше див.: Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.). — С. 57–65.

²² Ще під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник К. Скидан підписував свої звернення до населення як «*опікун усієї України*», «*поставлений для усієї України*», «*полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні*» (Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Зб. документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 271–272).

²³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. II. — М., 1953. — С. 108–109.

²⁴ Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 1. — С. 215.

пушкаря з полковником Греськом...; тоді всі постановили *тікати з козаками в Україну*²⁵.

Упродовж 1650–1652 рр. назва «Україна» неодноразово використовувалася в офіційній документації Війська Запорозького, що засвідчують такі матеріали: 1) наказ Б. Хмельницького ніжинському полковнику П. Шумейку від 31 липня 1650 р. («*шляхту на Україні... вибивать*»)²⁶; 2) лист Війська Запорозького до шляхти Волинського воєводства від 1 листопада 1650 р. («*знову вся Україна повстала...; поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів...*»)²⁷; 3) універсал Б. Хмельницького Київському Богоявленському Братському монастиреві від 11 січня 1651 р. («*ляхів з України в Польщу далеко прогнати...*»)²⁸; 4) лист Б. Хмельницького до короля Яна II Казимира від 25 лютого 1652 р. («*вся Україна просить Бога, щоб В[аша] Кор[олівська] М[илість], П[ан] Н[аш] М[илостивий] держав велику булаву..., інакше ніколи не заспокоїться Русь*»)²⁹; 5) гетьманський універсал про взяття під захист Ніжинської шляхти від 18 червня 1652 р. («*которі за указом нашим з Ніженщизни*³⁰ *повиходили були в Україну..., на Україну незаборонно...*»)³¹ та ін.

В одному з варіантів тексту договору гетьмана Б. Хмельницького з Молдавським князівством (весна 1650 р.) чи не вперше у практиці Війська Запорозького вживалося словосполучення «українні/українські землі» у розумінні «земель», що належать «Україні»: «У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитися така кількість *українських земель*, як сказано в умовах Зборівських пактів, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону»³². Те, що поняття «Україна» поступово

²⁵ Архів Головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів дому Радзивілів». — Від. IV. — № 36; Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — № 3. — 2000. — С. 11–13.

²⁶ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 1030. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.

²⁷ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. — Рук. 417. — Арк. 118.

²⁸ Памятники, изданные Киевской временной комиссией — Т. II. — Отдел II. — С. 210; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 86; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. III. — СПб., 1861. — С. 444.

²⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 251, 252.

³⁰ У листі Б. Хмельницького до Руського воєводи Речі Посполитої А. Киселя від 9.01.1652 р. говорилося не тільки про «Ніженщизну», але й про «Чернігівщизну» та «Київщизну» (*Syryj F. Dokumenty of Bohdan Xmel'nyc'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. II. — № 4. — 1978. — P. 518–519*).

³¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 269.

³² Універсали Богдана Хмельницького. — С. 63–64.

перетворювалося з географічної на ще одну політичну назву Війська Запорозького, засвідчував документ під назвою «Зразок проїжджого глейту» військової канцелярії Б. Хмельницького за 1650 р. для купців, які виїжджали торгувати до Московського царства: «...Не допустимо ні однієї денешки дати, як і не дають вже ніхто ніде **у нас на Україні**»³³.

Незважаючи на те, що у московській традиції жителів Війська Запорозького переважно називали «черкасами»³⁴, «черкашенінами» (при цьому гетьмана досить часто звали «Черкаським гетьманом»³⁵, а саме Військо Запорозьке — «Черкаським військом»³⁶), «українні городи» означували як «Черкаські городи»³⁷, а «Україну» називали «Малою Руссю», в розлогодному звіті піддячого Г. Богданова (серпень 1651 р.) до Москви неодноразово вживалися поняття «Україна» у такому контексті: «...Отойтить **оборонною рукою на Украину**; ...сын ево и писарь **объявятся на Украине**...; **побежали на Украину**...; покиня обоз, **на Украину выехал**; а то де **войско на Украину до домов своих все пришло**...; обоз покинули и **пошли на Украину**...; **за козаками на Украину иттить**...; и чают того, что **гетмана на Украине нет**...»³⁸.

Аналізуючи уявлення верхівки Війська Запорозького щодо своїх повноважень, ми звернули увагу на свідчення коринфського митрополита Йоасафа. Весною 1651 р. православний митрополит зустрівся з Б. Хмельницьким та в одному з своїх листів до Москви передав слова гетьмана, сказані під час їхньої розмови: «...І гетьман мені сказав: “...Щоб... **Україну його оберігали** без жалування, і любить християнську віру”»³⁹. У даному випадку бачимо,

³³ Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 2. — С. 45.

³⁴ «...**Черкаси жили на Україні**», — стверджувалося в «Отписці путивльських воєвод» від 20.10.1658 р. до Москви (Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 193).

³⁵ Див., наприклад: Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 482.

³⁶ Там же. — С. 477–478.

³⁷ Див., наприклад: Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 487. Зважаючи на те, що прикордонні землі Московського царства від Путивля та Севська й до Білгороду в московській документації називалися «государевыми украинными городами» («государевыми украинными»), в окремих випадках, щоб зрозуміти, про яку територію йдеться, російські писарі, крім «Черкаских» та «Черкаских украинных городов», вживали для означення «Украинные/Украинские литовские города». «...И он (Богдан Хмельницкий. — Т. Ч.) де с ордою пойдет на Московское государство войною... А будет гетман учнет говорить, что писал государь к королю, будто они, черкасы, сложась с татары, хотят **государевы украины воевать**, и тем они у короля учинились в ненависти...» (З наказу Посольського приказу Московського царства за січень 1651 послу до Війська Запорозького Л. Лопухіну // Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 489–490). «Со всеми их **Черкасскими украинными городами**...» (Відписка путивльського воєводи С. Прозоровського про події в «Україні» до Посольського приказу від 14.01.1651 р. // Там же. — С. 480) та ін.

³⁸ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 465–476.

³⁹ Там же. — С. 448.

що очільник Війська Запорозького вважав Україну «своєю», що, можливо, засвідчувало про його автократичні устремління⁴⁰. За свідченнями московського дипломата до Чигирини І. Фоміна, гетьман Б. Хмельницький разом з писарем І. Виговським говорили йому, що отримали листа від полковника Брацлавського полку (а того інформував сотник М. Поповський), що «Ляхи на їхню⁴¹ Україну ідуть війною»⁴². Отже, у розмові з іноземним послом вищі урядовці Війська Запорозького мали казати «наша Україна».

Посол до московського царя генеральний суддя С. Богданович у грудні 1652 р. заявляв Олексію Михайловичу: «...*Черкаские войска* не все на бою бывають, а *многие живут на Украине* для береженья от татар»⁴³. При цьому дипломати Війська Запорозького означували свій північно-східний кордон з Московським царством по меридіану, де знаходилося м. Ромни — «до Ромна, границі нашої»⁴⁴ (У статейному списку піддячого І. Фоміна (серпень 1653 р.) значиться: «за рубеж..., до гетмана Хмельницького..., до Черкаского порубіжного города Ромна») ⁴⁵.

У т. зв. Березневих статтях 1654 р. з Московським царством вже з'являється такий концепт, як «рубіж України», який треба «оберігати»: «...Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши. Царского величества ратные люди всегда на *рубеже для Украины обереганья* есть и вперед стоятъ учнут»⁴⁶. Власне, 1654 р. став тим рубіконом у визначенні офіційних представників Війська Запорозького, який змусив їх більш конкретно визначитися з тим, що для них є «Україна». А ось прихильники

⁴⁰ Про стремління гетьмана Б. Хмельницького утворити «удільне князівство» (в т. ч. окрім всього, цей факт засвідчували переговори з урядовцями Речі Посполитої) на підконтрольній Війську Запорозькому території свідчить багато джерел, зокрема, секретний документ «*Punkta relaczej sekretnej tego, który z listem Smielnickiego przyjechał*» за 1651 р. в якому говорилося: «При *удільному князівстві Руському*, якби дійшло, обов'язково потрібно обдумати, а що ухвалять — потрібно затвердити присягою Й[ого] К[оролівської] М[илості]» (Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 203–204; Чухліб Т. Проект «Козацького князівства» — історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Укр. іст. жур. — № 4. — 2014. — С. 71–94. Див. також: Федорук Я. Чи Хмельницький хотів стати монархом? // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ у Львові: (Лютий 1992 р. — жовтень 1993 р.). — Львів, 1994. — С. 31–45; Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Укр. іст. журн. — № 4. — 1995. — С. 14–33.

⁴¹ У «Граматиці словенській...» стосовно займенника «їх» зазначається: «...Стягнене *їхъ* — їх, що походить від *їныхъ*, вживається при дієсловах однаково з применниками і без них, як-от: *взАль ихъ* — взяв їх і *ω(t) ихъ* — від них».

⁴² Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 504.

⁴³ Там же. — С. 485.

⁴⁴ Там же. — С. 488.

⁴⁵ Там же. — С. 496.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1954. — С. 560–565.

«дідичної» королівської влади, зокрема, воєвода Чернігівського воєводства Тишкевич, розуміли це як її політичне відторгнення від Речі Посполитої як чогось «щілого»: «...Той зрадник (Б. Хмельницький. — Т.Ч.), розірвавши Лігу з ханом, *сам і цілу Україну віддав у руки московського царя*»⁴⁷.

Якщо проаналізувати усі згадки в офіційній документації Війська Запорозького (головним чином, це листування між гетьманом Б. Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем) за 1654 рік, то побачимо, як термін «Україна» та похідні від нього означення набувають не тільки більш рельєфного змісту, але й зустрічаються у гетьманських листах набагато частіше, ніж перед тим: 1) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 11 червня 1654 р. («...*про ханський прихід на Україну...*»)⁴⁸; 2) лист того ж до того ж від 15 вересня т. р. («*Ми... вийшли з України...; які і спустошення в Україні...; з військом з України виступили...; тоді нас від України далі відвести хочуть...;*»)⁴⁹; 3) лист того ж до того ж від 28 вересня т. р. («...*Україну нашу у всі війни від неприятелів боронили...; великі заворушення в Україні через неприятелів ляхів...*»)⁵⁰; 4) лист того ж до того ж від 12 жовтня т. р. («... *орда кримська, ногайська і інші, з ляхами зійшлися, на Україну ударити мають...*»)⁵¹; 5) лист того ж до того ж від 24 жовтня т. р. («...*повертаючись назад в Україну, всі полки задніпровські...; Україну... воювати мають*»)⁵²; 6) наказ Б. Хмельницького послам до московського царя від 24 жовтня т. р. («...*який (Р. Ластовецький. — Т.Ч.) перед тим на Україні жив...; з татарами на Україну вдарити мають...; тільки щоб Україну звоювати...; коли прийдемо в Україну...*»)⁵³; 7) звіт послів Війська Запорозького на чолі з М. Богаченком до Кримського ханства: «...а потім з ляхами на військо ударити, а *всю Україну вогнем і мечем спустошити; ...[Карач-бей] потішав нас: «...Всі землі вдарять на вас [Україну]: турецька, угорська, волоська, молдавська і ми з усією ордою*»⁵⁴; 8) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 10 листопада т. р. («...усіма ордами кримськими, ногайськими, черкеськими, очаківськими, білгородськими, венграми, волохами і ляхами..., прийшов [С. Лянцкоронський] *з ордами в Україну...*»)⁵⁵; 9) гетьманський лист до

⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 235.

⁴⁸ Там же. — С. 667.

⁴⁹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 214 «Сибірський приказ». — Ствп. 1636. — Ч. I. — Арк. 121–127.

⁵⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 384–385, 386–387.

⁵¹ Там само. — С. 391.

⁵² Там само. — С. 393.

⁵³ Там само. — С. 395.

⁵⁴ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1, 1654. — № 15. — Арк. 7–8; *Мьцук Ю.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа. — Днепрпетровск, 1988. — С. 65–68; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України: 1654–1657. — Львів, 1996. — Част. 1: 1654. — С. 148–152.

⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. XIV. — СПб., 1886. — С. 114–116.

московського окольного Ф. Бутурліна від 7 грудня т. р. («...*тоді ляхи і татарове, сполучившись з собою, мають далі в Україну йти і пустошити; тільки на Україну всі потуги обернути...*»)⁵⁶; 10) лист того ж до того ж від 11 грудня 1654 р. («але всі потуги на Україну... обернули...»)⁵⁷.

Крім того, 15 вересня 1654 р. у розмові з московським посланцем А. Бутурліним генеральний писар І. Виговський так окреслив політику Османської імперії щодо Війська Запорозького: «...[Султан] зіславшись із сілістрійським пашею, старався б як міг від'єднати Пана Гетьмана від Москви і закликати його до своєї давньої приязні. А якби Пан Гетьман [цього] не хотів, тоді з усією своєю силою разом з турками і сілістрійським пашею, взявши і тих *три землі на допомогу (угорську, волоську [і молдавську]*..., щоб *наступав в Україну* і навернув уже війною дружбу з козаками»)⁵⁸. У даному випадку цікаво, що І. Виговський називав «землями» Угорщину⁵⁹, Волощину та Молдавію (на той час вони були хоча й залежними, але державами-«князівствами») в одному ряду з «Україною».

Отже, можемо звернути увагу на те, що, по-перше, якщо від 1649 до 1653 рр. поняття «Україна» вживалося раз-по-раз, то після укладення військово-політичного союзу з Москвою воно вже набуває постійної присутності в офіційних листах Війська Запорозького⁶⁰; по-друге, ця назва зустрічається в окремих листах по кілька разів (включно до 7-ми); по-четверте, чітко проглядається військово-політичний контекст його уживання, про що свідчать такі словосполучення — «Україну» могли «боронити», на неї мали «ударити» іноземні війська та могли її «звоювати». Гетьмани та старшина Війська Запорозького застосовують до «України» займенник «наша»⁶¹ та займенник «вся», що засвідчує поступове усвідомлення ними її як нової «отчизни»⁶².

⁵⁶ РДАДА. — Ф. 210 «Розрядний приказ», Севський стіл. — Ствп. 158. — Арк. 280–281.

⁵⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 407.

⁵⁸ Цит. за: Федорук Я. Міжнародна дипломатія... — С. 143.

⁵⁹ Очевидно, що І. Виговський називав Угорщиною Трансильванське князівство.

⁶⁰ Сучасник тих подій з боку Речі Посполитої, шляхтич С. Павша у листах до віленського воєводи Я. Радзивіла за лютий–березень 1654 р. так оцінював складення присяги старшиною Війська Запорозького московському цареві: «Полк Брацлавський та Уманський не хотів зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу у Переяслав. *У тій Україні стався розкол наполовину...*; цей зрадник (Б. Хмельницький. — Т. Ч.), розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя *і Україну віддав*» (Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 544, 548). Як бачимо, литовський шляхтич асоціював «Україну» з політичним утворенням, яке можна було «розколоти» у політичному відношенні та «віддати у руки» іноземному монархові.

⁶¹ У «Граматиці словенській...» І. Ужевича стосовно займенника «наш» зазначається: «Займенник *наш, наша, наше*. Називний *нашь і нашый; наша, нашаА; nášоє і наше*. Родовий *нашого, нашеї, нашего..* Словотвір займенників у слов'ян багатший, ніж у латинів, бо латини утворюють від первісних займенників тільки такі присвійні, як

Перебуваючи у 1655 р. у м. Богуславі під Києвом, Б. Хмельницький повідомляє царя, що польські і татарські війська на чолі з польним гетьманом С. Лянцкоронським і кримським калга-солтаном йдуть «прямо *сюди на Україну... і одноосібно всю Україну цього літа мислять звоювати*»⁶³. 2 квітня 1655 р. гетьман уже знаходився у Чигирині, звідки знову скаржився Олексію Михайловичу, що «ляхи шукали різних звичаїв, щоб якось *Україну звоювати*»⁶⁴.

Цікаво прослідкувати, як видозмінюється відношення до вживання слова «Україна» з вступом армії Війська Запорозького на землі Червоної Русі (суч. Західна Україна). Так, 13 жовтня 1655 р. у листі до магістрату та жителів міста Львова⁶⁵ Б. Хмельницький пише, що «коронні війська і стани *Речі Посполитої жорстоко напали на Україну, ми змушені були захищати своє життя*». Як можна зрозуміти з цього вислову, по-перше, «Україна» стояла в одному ряду з «Річчю Посполитою» (адже війська останньої на неї «напали»); по-друге, «Україна» у сприйнятті гетьмана та його канцеляристів асоціюється з займенником «ми». Тобто йде процес уособлення індивідуального — «себе» з колективним — «Україною».

В іншому листі до магістрату Львова від 20 (10) жовтня 1655 р. гетьман заявив, що він «визволив [з неволі] Україну свою»⁶⁶ руську: «...Його Милість Шведський Король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг *визволити Україну свою руську*, при цьому я стою («...*Pan Bog pomogl Ukrainy swej ruskiej zajachac*,

від ego → meus, від tu → tuus; sui → suus. Слов'яни від них, крім того, виводять інші присвійні займенники, як-от: від **сво́й** — свій — **сво́йскій**, ніби suanus, а від **тво́й** — твій — **тво́йскій**, ніби tuanus, також від **мо́й** — **мо́йскій**, ніби meanus і від **наш** — наш — **наскій**, ніби nostranus тощо».

⁶² Про зародження поняття «отчизна» у середовищі політичної верхівки Війська Запорозького див.: *Козут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року: Зб. наук. статей. — К., 2008. — С. 228–239.

⁶³ Акты ЮЗР. — Т. XIV. — С. 558–559.

⁶⁴ Документи Богдана Хмельницького. — С. 420.

⁶⁵ Про листування гетьмана Б. Хмельницького з магістратом Львова див.: *Барабаш Т.* Письмо і писарі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова 1655 року // Архіви України. — № 3. — 2014. — С. 90–103.

⁶⁶ У «Граматиці словенській...» І. Ужєвича стосовно займенника «свій» зазначалося: «Займенник **сво́й** — свій, **сво́А** — своя, **сво́є'** — своє у латинів відноситься тільки до третьої особи, а в слов'ян вдало сполучається з усіма особами — **я маю сво́его пана** — я маю свого пана. **Ты маєшь сво́его 'о́(т)ца** — ти маєш свого батька, **о́нь покора́ньє є'сть сво́єму стáршому** — він покірний своєму старшому. Те ж саме стосується і первинного займенника **со́б' і се́бе** — собі і себе, як-от: **'я́ буду со́б' 'о́рати** — я собі буду орати, замість мені буду орати, **ты со́б' с'҃єшь** — ти собі (замість тобі) **сієш**, **'о́ни со́б' жну́ть** — вони собі жнуть, **вы се́бе вымовлає'те** — ви виправдуєте» себе».

*przy tem stoje»)*⁶⁷. У даному випадку займенник «своя [Україна]» якщо й не замінює інший займенник «наша», то використовується поряд з ним. Вважаємо, що дієслово «визволяти» у даному випадку уживане не тільки стосовно просто «території», але й колишньої історичної «старожитньої держави» («Русі») та «народу» («руського») ⁶⁸, який перебував у «лядській неволі». Тут можна говорити також про використання Б. Хмельницьким відомого біблійного сюжету, коли Мойсей звільнив з єгипетської неволі іудеїв. Якщо стосовно Києва тогочасні православні книжники Русі формують концепцію «другого Єрусалиму», то козацька старшина Війська Запорозького починає творити міф про «Україну» як «новий Ізраїль».

Поняття «Україна» як традиційне означення «бунтівливих українних володінь» Польсько-Литовської держави продовжує входити до політичного дискурсу вищих станів Корони Польської. Мало того, воно потрапляє до тексту міжнародної угоди між Річчю Посполитою та Кримським ханством, яку було укладено наприкінці червня 1654 р. ⁶⁹ у відповідь на зближення Війська Запорозького з Московським царством: «Так як Московський Цар без якої б то не було причини зі сторони Й[ого] М[илості] Короля порушив підтверджений клятвою мир і з'єднався з віроломними ордами Й[ого] М[илості] Короля короля — козаками, привів їх до присяги і в **українні володіння** Й[ого] К[оролівської] М[илості] без усякої причини зрадницьки вдерся, ясновельможний Польський Король укладає дружбу з Й[ого] М[илістю] Кримським ханом проти цього віроломного неприятеля так само, як і проти запорозьких козаків. ...Коли ж **на Україні козаки і бунтівливі**

⁶⁷ Жерела до історії України-Русі. — Т. VI. — Львів, 1906. — С. 146–147; Документи Богдана Хмельницького. — С. 456–457; Федорук Я. Лист Богдана Хмельницького з табору під Львовом до магістрату м. Львова з повідомленням про захоплення м. Кракова військами шведського короля та про союз Запорозького Війська з Росією та Швецією. 10 (20) жовтня 1655 р. // Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). — К., 2008. — С. 48–49.

⁶⁸ Гетьман І. Виговський у листі до Олексія Михайловича від 25 листопада 1657 р. пише про «увесь народ наш православний» (Акти ЮЗР. — Т. IV. — С. 78). «**Народ наш руський** вельми й великим добродійством в усіх службах залишається ви нагородженим...; щоб усе це було без шкоди і **народу руському**...; щоб мав користь **наш народ і його старожитна релігія**...; для **цілого нашого народу руського**...», — такі висловлювання уживав у своєму листі від 24.05.1659 р. до литовського князя Б. Радзивіла туровський полковник Війська Запорозького К. Виговський (Мицик Ю. З українського дипломатія другої половини XVII століття // Записки НТШ. — Т. 233. — Львів, 1997. — С. 384). Потрібно було ще десять років для того, щоб з 1668 р. гетьмани Війська Запорозького почали вживати у своїх універсалах означення «**український народ**».

⁶⁹ Про укладення цього договору див.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія... — С. 58–59. Готуючи проект польсько-кримського договору 1654 р. та перебуваючи у Бахчисараї, коронний посол М. Яскульський заявляв: «...З [козацькими] послами пошлемо нашого посла з тим, щоб [вони] покорилися Й[ого] К[оролівській] М[илості], **віддали [йому] Україну** і самі спільно з нами йшли на Москву» (Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — М/ф 37233. — Арк. 483 зв.).

хлопи прийдуть у колишню підлеглисть Й[ого] М[илості] королю і своїм панам, тоді Й[ого] М[илість] Король згідно з попередніми договорами буде старатися, щоб вони не давали приводу до порушення миру між Й[ого] М[илістю] Королем і Кримським Ханом і... щоб ніколи проти нього не виступали...»⁷⁰. На вальному сеймі у Варшаві 1655 р. було прийнято спеціальну ухвалу «*Deputaci do instrukcyi na uspokojenie Ukrainy oboyga narodów*», у якій зазначалося: «Посли обох народів, зійшовши до інструкції на *заспокоєння України*... після закінчення сейму, завдяки попередній присязі, інструкцію, що через внутрішню різницю думок і війну, яка через це виникла, а за цим і *заспокоєння України* умовили і постановили»⁷¹. Власне, іменник «заспокоєння» виступає тут у поєднанні з «краєм» та «землею», заселеною «бунтівниками», які піднімалися на повстання з тих чи інших причин.

Поняття «Україна» постійно вживалося у гетьманських листах до іноземних володарів та урядовців. 8 листопада 1655 р. з табору під Львовом з гетьманської канцелярії виходить латиномовний лист до шведського короля Карла X Густава, де він пише: «...Ми вирішили відійти з військами трохи назад від Львова, *на Україну* («*Parum retro a Leopoli in Ukrainam cum copiis recedere concessimus*»)»⁷². У листі до коронного підканцлера І. Радзейовського від 11 січня 1656 р. гетьман Війська Запорозького писав, що «уклавши стійкий мир з Його Милістю Кримським ханом і з усіма ордами, відправилися для відпочинку з військами *на Україну* і тепер залишимося в Чигирині»⁷³. При цьому гетьман запрошував вищого урядовця Корони Польської до «України» («Якщо В[аша] М[илість] П[ан] схочеш приїхати, приїжджай на Україну»)⁷⁴. У листі до кримського салтана від 22 січня 1656 р. Б. Хмельницький писав: «...А всіх тих татар, *що були в Україні*, в полоні, ми наказали зібрати в один гурт і зараз негайно вони будуть звільнені»⁷⁵. У листі гетьмана до Олексія Михайловича від 7 червня 1656 р. читаємо: «А нині знову послали якогось Ромашковича, вірменина, до Хана Кримського, щоб з військом до ляхів ішов на допомогу проти шведа, а потім *повернувшись на Україну*... йти з військами хочуть»⁷⁶.

⁷⁰ Архів Головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Коронний». — Від. Татарський. — Карт. 62. — Т. 34. — № 365.

⁷¹ Volumina legum. — Т. IV. — Petersburg, 1860. — S. 231.

⁷² Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. «Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів». — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 1–2; Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — К., 1914. — С. 92–93.

⁷³ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею. — Т. III. — Отд. III. — К., 1898. — С. 129–130.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 470.

⁷⁶ Там само. — С. 498.

Про те, що під «Україною» у 1650-х роках у міжнародних відносинах розумілося «Військо Запорозьке з усіма містами і землями», свідчили, зокрема, матеріали Віленського миру 1656 р. між Річчю Посполитою і Московським царством: «...Те обои давно слученые государства се есть Корона Польская и Великое княжество Литовское, по прежнему соединению под властью его королевского величества со всеми землями останутца **окроме України**, которая у великого государя нашего его царского величества в подданстве учинилась, гетман Богдан Хмельницкой с **Войском Запорозьским с городами и с землями...**»⁷⁷. Комісари Речі Посполитої, які проводили переговори на Віленській комісії у м. Немежі, звітували до Варшави: «...Ми також сказали, що **без реституції України миру бути не може**»⁷⁸. Польський підканцлер А. Тшебіцький в одному з листів за 15 вересня 1656 р. писав, що у разі крайньої потреби можна віддати московському царю землі «...на пограниччя Березиною від Великого князівства Литовського, а Дніпром від Корони **в Україні**»⁷⁹. Литовський дипломат К.-П. Бжостовський залишив такі свідчення про перебування представників Війська Запорозького на міждержавній комісії 1656 р.: «**Що стосується України**, то вони (московські послы. — Т. Ч.) говорили, що тут знаходяться **козацькі послы**, які щойно приїхали, і які, за їхніми словами, не хочуть належати Польщі»⁸⁰. Власне, усі ці висловлювання, по суті, засвідчили суб'єктність «України» як нового державно-політичного утворення.

13 березня 1657 р. у листі до московського царя гетьман писав про те, щоб «**на Україні шляхта не бувала...; і те все робиться зі сторони польської на сварку, щоб нас з усім Військом Запорозьким і з усім народом православним від вас Великого Государя відлучити**»⁸¹. 23 квітня 1657 р. у дипломатичній «Інструкції» послу до Москви Ф. Коробці відзначалося: «...Цесар турський указ учинив сильно готуватися паші Силістрійському на мультян і волохів таким звичаєм, якщо **підуть з турками на Україну** мультяни і волохи **будуть нас, козаків, воювати...**»⁸².

⁷⁷ РДАДА. — Ф. 79 «Зносины Росії з Польщею», 1656. — Спр. 56. — Арк. 167–167 зв.; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — М., 2007. — С. 200.

⁷⁸ Цит. за: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. — К., 2011. — С.459. У матеріалах переговорів на Віленській комісії 1656 р. йшлося про належність України до Речі Посполитої за можливості елекції царя Московської держави на польський королівський трон: «...Wielkie Xięstwo Litewskie od H[osu]dra naszego cale puszczone **у Ukraine do зywota swego trzymając** zupełnych tytułow wedle Pakt Polanowskich zaziwac bedzie» (РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 2. — Спр. 597. — Арк. 181 зв.; Федорук Я. Вказ. праця. — С. 459).

⁷⁹ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Варшаві. Відділ рукописів. — Од. зб. 386/IV. — Арк. 156.

⁸⁰ Сборник [Муханова П. А.] — СПб., 1866. — С. 527.

⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 597.

⁸² Документи Богдана Хмельницького. — С. 582.

Поступово в уявленнях верхівки Війська Запорозького «Україна» перетворювалася на державне утворення, яке не тільки могло б визначитися з «дідичною» чи іноземною монаршою протекцією⁸³, але й самостійно також існувати на чолі з власним «королем»-гетьманом. Про це, зокрема, говорилося у дипломатичній «Інструкції» коронному послу до Чигирин С. Беневському (поч. 1657 р.): «...Хай розважить Хмельницький, чи годиться, щоб царя було визначено наступником Його Королівської Милості, бо він не хоче миру за інших умов, лиш хоче бути проголошеним королем, або **щоб йому віддали Україну** і велику частину Литви»⁸⁴. «...А писатися йому **Князем Київським і Чернігівським** і гетьманом Війська Запорозького, а мати йому владу у своїй землі в отчинах своїх шляхетських, в судах і управах в тих краях, які йому, Хмельницькому, і козакам від Його Королівської Величності на віки спадковим правом дані і підтвержені будуть»⁸⁵, — відзначалося у проекті угоди між Військом Запорозьким та Шведським королівством на початку 1657 р.

Протягом червня–серпня 1657 р. у Чигирині перебував посол Трансильванії Ф. Шебеші, який у своєму щоденнику залишив такий промовистий запис стосовно політико-правових уявлень верхівки Війська Запорозького щодо своїх владних повноважень: «Під час розмови з Виговським з іншим московським послом вийшов спір, чому гетьман [Хмельницький], не повідомляв про те царя, що укладає мир зі шведами і семигородським князем, і чому гетьман сам не їде вести переговори з царем, а все частіше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що гетьман Іван Виговський відповідав, що *“коли цар у себе в країні є цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь*, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому коли бажаєте, будьте нам доброзичливі, інакше, побачите, повернемося проти вас, да того ж татар, шведів, венгрів супроти вас повернемо...”»⁸⁶.

Власне, те, що Б. Хмельницький, а за ним І. Виговський усвідомлювали себе правителями України, засвідчують слова останнього після його скинення з гетьманства. 17 серпня 1660 р. у листі до литовського князя Богуслава Радзивіла «екс»-гетьман Виговський просив політичної підтримки у конюшого Великого князівства Литовського та стверджував, що **«урядував Україною»** («...*U mnie, rządzącego Ukraina, gdy sprawował od Waszej Ksciej*

⁸³ Про це див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа. — К., 2011.

⁸⁴ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею. — Т. III. — Ч. III. — С. 155–156; Див. також: Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659 рр. / Пер. з польсь. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 202.

⁸⁵ Документи эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из Главного московского архива Министерства иностранных дел / Собр. М. Каманин. — К., 1911. — С. 14.

⁸⁶ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — С. 361.

Mci poselstwo)»⁸⁷. Власне, вищі урядовці Війська Запорозького ще від 1649 р. поступово вибудовували синонімічний ряд політичних назв для території, де встановилася їхня влада.

У тексті глейтовного універсалу грецьким купцям від 19 лютого 1658 р. гетьман І. Виговський писав: «...Доносимо до відомості, що ми за проханням *грекам купцям, що знаходяться на Україні* дозволяємо в містах, містечках і селах різними товарами, кгандлями торгувати»⁸⁸. Одночасно продовжувалася попередня традиція офіційних структур Війська Запорозького називати підвладну їм територію «Україною». Назвою «Україна» представники вищої козацької старшини користувалися не тільки в офіційному, але й також у приватному листуванні. Так, зокрема, 19 березня 1658 р. І. Виговський писав своєму батькові Остафію про «сварку у якій не можна *домів і всієї України* [залишити]»⁸⁹. Потрібно зазначити, що від часів правління І. Виговського словосполучення «вся Україна», «всієї України» усе частіше входить до офіційного ужитку. Можливо, що цей факт був спричинений міжнародною ситуацією, відцентровими тенденціями та подіями громадянської війни, у результаті чого Військо Запорозьке поступово поділялося на «два береги» Дніпра — «правий берег» (Правобережжя) та «лівий берег» (Лівобережжя).

Того ж року у положеннях «Переліку пунктів на Гадяцьку комісію» вживалося словосполучення «у всій Україні», під чим малося на увазі як Правобережжя, так і Лівобережжя: «Панові обозному Великого Руського князівства і Війська Запорозького має належати тепер кварта зі староства Житомирського з гізанією або з іншого місця, а після смерті теперішнього посідача як Житомирське староство, так і адміністрація всіх селітроварень у *всій Україні* в королівських маєтках має належати тому ж панові обозному, щоб Річ Посполита і військо мали завжди надмір пороху і куль, не втрачаючи на це інших коштів»⁹⁰.

⁸⁷ Цит. за: *Мицик Ю.* З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. — Вип. 13–14. — К., 2009. — С. 525. Очевидно, що усвідомлення гетьманів Війська Запорозького стосовно свого володарювання/урядування/правління «Україною» з'явилося в т. ч. і під зовнішньополітичним впливом. Зокрема, кримський хан Іслам-Гірей III у своїх листах звертався до Б. Хмельницького як «правителя усієї Русі» (Державний архів у Кракові. — Ф. «Зібрання Пінночі». — № 363. — Арк. 721; *Мицик Ю.* З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська академія. — Т. 14: Історія. — К., 1999. — С. 105–106).

⁸⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 65.

⁸⁹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 105.

⁹⁰ ЗНТШ. — Т. ССІІ. — Львів, 1991. — С. 329–339. У цей час король Речі Посполитої Ян II Казимир уже вживає назву «Україна» у політичному контексті: «...Нарешті *повернута* за благословенням неба *під владу Його Королівської Милості і Речі Посполитої вся Україна*, постійними невтомними зусиллями...» (Цит. за:

У цьому контексті цікаво зрозуміти, якою ж була територіальна локалізація «усієї України»? Зазвичай польські, а за ними й окремі українські історики стверджують, що назва «Україна» поширювалася тільки на землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств⁹¹. Однак це не зовсім так, про що свідчать записи переговорів посольства Війська Запорозького у Москві на чолі з полковником Г. Лісницьким наприкінці квітня — початку травня 1658 р. Зокрема, послі стверджували: «...Чули вони, що після їх від'їзду послав гетьман Павла Тетерю *на Україну до Острога і до Корця, а ті городи недалеко від Брестя-Литовського...*»⁹². Як відомо, Остріг і Корець були старовинними містами Волині та входили до Волинського воєводства. Таким чином, назва «Україна» в уявленнях козацької старшини поширювалася і на частину території Волині⁹³. Це підтверджувалося і у листі корецького шляхтича І. Дворецького до свого дядька, наказного київського полковника В. Дворецького від 12 травня 1658 р.: «...Великого Государя бояр і воєвод і ратних людей в Черкаських городах *і на Україні від Черкаських городів* ніде немає: а Польські і Литовські люди збираються від Києва в ближніх містах і хочуть приходити до гетьмана...»⁹⁴. На нашу думку, номен «Україна» вживався одночасно у «вузькому», «середньому, та «широкому» розуміннях. Його «вужча» локалізація була традиційною та з кінця XVI ст. обмежувалася територією Київського і Брацлавського воєводств. У «середньому» сприйнятті козацької старшини це була територія, завойована Військом Запорозьким, включно з Чернігівським, частинами Волинського та Подільського воєводств Речі Посполитої. А у «ширшому» розумінні очільників Війська Запорозького «Україна» розповсюджувалася на усі колишні терени давньої Русі (там, де проживав «руський народ», поширювалася «руська мова» та православне «греко-руське» віросповідання), включно з територією Руського воєводства Корони Польської, а також Мінського воєводства Великого князівства Литовського.

Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659. — С. 255).

⁹¹ Про «територіальні візії» гетьманів Війська Запорозького див.: Козут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. — № 3. — 2011. — С. 50–73.

⁹² Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 109.

⁹³ На початку 1657 р. у канцелярії шведського короля Карла X Густава було випрацювано проект договору з Військом Запорозьким, де у 2-й статті відзначалося: «Також усе, що на цій стороні Берези (р. Березини. — Т.Ч.) *є в Україні і на Волині*, щоб Москва з цього часу до того справи не мала, окрім того, що *це Хмельницького уділ буде*, все належало б Його Королівській Величності і Короні Свейській». Про це див. нашу статтю: Чухліб Т. Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658 рр.) // Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф., присв. 350-літтю Конотопської битви. — Львів, 2010. — С. 14–26.

⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 116.

29 липня 1658 р. І. Виговський пише лист латинською мовою до дружини польського короля Марії Людовіки з засвідченням політичного підданства Війська Запорозького Речі Посполитій, де прямо називає підлегли йому території «Україною», яку він повернув «дідичному» монархові: «*Omnes quaesivi modos, quibus Ukraina haereditario domino restitueretur; ... Moschus enim fraude Ukrainam possidere cogitabat, quod Deus avertat. Quod si nunc sub regimine meo Ukraina non fuerit subdita...*»⁹⁵. В офіційному акті нобілітації Івана Виговського королем Яном II Казимиром від 13 листопада 1658 р. було відзначено, що «*окремі воєводства України та Великого князівства Литовського* під владою великого князя Московського точно опиняться» («...*Ade out complures palatinatus Ucrainae et Magni Ducatus Littuaniae in potestatem magni ducis Moshoviae prorsus delaberentur*»)»⁹⁶. Тут в одному ряду з «Україною» виступає «Велике князівство Литовське», що засвідчує політичне, а не географічно-територіальне розуміння поняття «Україна». Крім того, говориться про «воєводства України».

Гетьмани Б. Хмельницький та І. Виговський (а також їхні писарі, канцеляристи та найближче оточення) протягом 1649–1659 рр. уявляли «Україну» як окрему від Речі Посполитої «землю», у якій був «рубіж», який потрібно було «оберігати» від різних ворожих сил. «Неприятелями України» (на певних періодах — союзниками) у цей час були «ляхи», «татарове», «мультияни», «волохи», «венгри», «орди» тощо. Вони постійно «нівечили», «пустошили», «розоряли», «воювали», «висікали», «зносили», іншими словами «нападали» на те, що у канцелярії Війська Запорозького називали «Україною» й «Українними городами».

Як можна зрозуміти з логіки вживання відповідних термінів гетьманом, полковниками і сотниками Війська Запорозького, по-перше, під «Україною» вони розуміли не так географічне, як територіально-політичне утворення, адже вона «вся повстала», і її треба було «оберігати»; по-друге, «Україна» в номінаціях козацьких канцеляристів чітко почала відокремлюватися від «Польщі» — була «своєю» та «нашою»; по-третє, «Україна» почала виступати синонімічним відповідником «Русі»⁹⁷, пізніше — «Малої Русі («Малої Росії»)); по-четверте, володіння Війська Запорозького «на Україні» та «в Русі» поділялися на окремі «землі» — «Київщизну» (суфікс «изн» визначав

⁹⁵ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України Інституту рукопису (ділі — НБУ. ІР). — Ф. Х. — Од. зб. 7487–7555. — Арк. 74; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 96.

⁹⁶ НБУ. ІР. — Арк. 97–100; *Гарасимчук В.* Вказ. праця. — С. 123.

⁹⁷ Зокрема, литовський гетьман Януш Радзивіл не розділяв у своїх уявленнях «Русь», «Україну» та «козаків», протиставляючи їх «Полякам». У 1652 р. він заявляв: «...Буде бій останній — чи Полякам погибель, чи *Русі. Якщо може переможуть Поляки, тоді остаточно загине рід і віра Руська і вся Україна...* А якщо переможуть *козаки*, то не вже б мали піддатися Поляки козакам в нужду і мучительство» (Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 490).

збірну назву регіону, місцевості), «Уманщизну», «Черніговщизну», «Ніженщизну», «Сіверщизну» тощо, при цьому у певних випадках «Україна» вживалася в одному семантичному ряду з цими «землями». «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу»), а також те, що тут колись давно правили «княжата руські». З огляду на це, гетьмани заявляли, що Військо Запорозьке «визволило Україну», яку потім прийшлося «захищати». Поряд з «Україною» щодо маркування території, над якою здійснювався політичний контроль Війська Запорозького, досить часто уживалося таке стійке словосполучення, як «Українні городи».

«Українні городи»: від географічного до політичного поняття

17 серпня 1649 р. Б. Хмельницький вислав свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер взаємовідносин між Військом Запорозьким і Коронаю Польською. Зокрема, король Речі Посполитої не лише мав підтвердити всі попередні «права та вольності», але й, по-перше, «Їх М[илості] канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні *видавати Русі* привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта»; по-друге, «У місті Києві та *інших Українних городах*⁹⁸ єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою»⁹⁹. У даному випадку Військо Запорозьке декларувало себе захисником політичних прав «Русі», при цьому виокремлюючи її, як автономну одиницю, з «політичного тіла» Речі Посполитої. Тут ще незрозуміло, як в уряді Війська Запорозького уявляли собі вживання назви «Русь» стосовно терміну «Україна», хоча вживання словосполучення «Київ та інші Українні городи» дає підстави розуміти синонімічність застосування означень «Українні» (тобто — «українські» у прочитанні першої половини — середини XVII ст.) та «Руські».

⁹⁸ У «Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.» (Т. 7: Г–Д. — Львів, 2000. — С. 38) під «городом» розуміється: 1) замок (укріплене місце з оборонними спорудами); 2) місто (населений пункт); 3) місто з населенням города; 4) власна назва.

⁹⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 128–131; Універсали Богдана Хмельницького. — С. 52–56.

У цей час прикметник «Українний»¹⁰⁰ неодноразово вживається для означення «панів державців», «панів полковників» і навіть усіх «панів обивателів», тобто шляхетського стану¹⁰¹ східних воєводств Речі Посполитої. Так, у дипломатичній «Інструкції», яку було складено для посольства на чолі із корсунським полковником Максимом Нестеренком з метою утвердження Зборівського договору на Варшавському сеймі (працював у грудні 1649 — січні 1650 рр.), відзначалося: «Господь Бог свідком, що нинішня пожежа війни в Річі Посполитій виникла не з нашої вини, але саме через те, що протягом кільканадцяти років ми зазнавали нестерпних знущань від їхніх милостей панів *Українних державців і панів полковників*... Їхні милості *пани Українні обивателі* та інші не повинні карати своїх підданих, хоча б хто з них у той час і був при війську»¹⁰².

У звіті піддячого Г. Богданова за серпень 1651 р. до Москви неодноразово вживається у різних варіаціях словосполучення «Українні городи» («...Приходу на *свои козацкие Украинные городы*...; чаяли приходу кримського царя на *Украинные свои козацьи городы*; отпустит и проводить [гетьмана] до *Украинных ево городов*...; и во все *Украинные городы [послать универсал] до всех светцких и духовных людей*, чтобы они полковников и все Войско Запорожское уговаривали...; на угрозу к *Украинным козацким городом*...»¹⁰³. З огляду на сприйняття тогочасної складної військово-політичної ситуації, висловлювання московського представника при уряді Хмельницького видаються більш «глибшими» стосовно розуміння понятійних лексем, які побутували на той час у гетьманському середовищі. Зокрема, слід звернути увагу на те, що «Українні городи» означувалися цим середовищем як, «свої» та «козацькі», а також на ту важливу обставину, що у цих «городах» проживали «світські і духовні люди», на яких мали поширюватися певні політико-правові норми. Якщо застосовувати метод історичної/політичної антропології, то можна відзначити, що вживання займенника «його» у словосполученні «Українні *його* городи» сто-

¹⁰⁰ На 1649 р. вже існувало (а, отже, сформувалося та функціонувало задовго до того) таке означення, як «українна/українська миля». Зокрема, у трактаті невідомого польського шляхтича «Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р.» писалося: «...Цей окоп є завдовжки чверть *української милі*, а завширшки — півчверті милі... Окружність довкола табору становить чверть *української милі*, тобто *півмилі польської*...» (Джерела з історії Національно-визвольної війни. — Т. 1. — С. 453).

¹⁰¹ Слід відзначити, що у «Декларації ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького» від 18 серпня 1649 р. йшлося про «обивателів Українних», під якими, очевидно, слід розуміти шляхетський стан: «...Тільки згода, милість заховатися мусить між *обивателями Українними* і Військом Запорозьким Його Королівської Милості і усієї Речі Посполитої» (Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 416)

¹⁰² Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. IV. — К., 1908. — С. 362–365.

¹⁰³ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 465–476.

совно належності цих «городів» владі Б. Хмельницького прирівнювало гетьмана Війська Запорозького до тогочасних напівзалежних монархів Східної Європи, на зразок кримського хана.

Перебуваючи в 1651 р. у Москві, під час дипломатичного прийому посол Війська Запорозького полковник С. Савич говорив про (у записі московського писаря) «рубеж меж Поляки и Черкасы, поченши от Днепра аж до Днестра», а також про те, що шляхта Корони Польської втратила свої маєтності у східних воєводствах Речі Посполитої («Поляки, а именно Вишневецкий и иные сенаторы, *которые имели свои маєтности в тех Украинных местах, которыми Черкасы овладели*»)¹⁰⁴. У листі гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 23 березня 1653 р. зустрічаємо означення «Українних домів»: «...Щоб хотя *наших Украинных домів* Божих і самої столиці Києва, також частини цієї *Малої Русі нашої*»¹⁰⁵.

Розглянемо, у яких випадках словосполучення «Українні городи» вживалося в офіційному епістолярії Б. Хмельницького (листування з царем Олексієм Михайловичем): 1) у листі до царя від 16 травня 1654 р. («...в *Манькувке* (Маньківці на Черкащині. — Т.Ч.), *городі нашому українному...*»)¹⁰⁶; 2) лист того ж до того ж від 28 вересня 1654 р. («...під *Животов, город Українний...; городи Українні пустошити...; на городи наші Українні йти мають...; до городів Українних повертаємо...; яке спустошення в городах наших Украинных...; великі заворушення в Україні через неприятелів ляхів...*»)¹⁰⁷; 3) лист того ж до того ж від 21 листопада т. р. («...в *Шаргород і інші городи... Українні ввійшли...; городи Українні цілі перебували...*»)¹⁰⁸. Символічним виглядає вживання займенника «наші» стосовно «Українних» міст, які були, з одного боку, під владою Війська Запорозького, а з іншого — протекторатом московського царя, про що свідчило згадування «Його Царської Величності» поряд з «Українними городами».

З контексту функціонування у цей час словосполучень «Українні городи», «Українні наші городи» випливає, що ці означення були, по суті, синонімом до терміна «Україна». Так, 22 лютого 1655 р. у листі до Олексія Михайловича гетьман Б. Хмельницький турбується про те, що міжнародна коаліція у складі «волохів, мультян, венгрів і турків ляхам поміччю бути мають», і що вона «*Україну знести могла*»¹⁰⁹. Переживаючи за стан «України», у посланні з Богуслава до московського патріарха Никона від 26 лютого т. р. гетьман пише, що Кримське ханство разом з Коронаю

¹⁰⁴ Там же. — С. 466.

¹⁰⁵ РДАДА. — Ф. 229 «Малоросійський приказ», 1653. — Стовп. 11/5822. — Арк. 14.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 676.

¹⁰⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 384–385, 386–387.

¹⁰⁸ Там само. — С. 400–401.

¹⁰⁹ РДАДА. — Ф. 124 «Малоросійські справи». — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 1.

Польською збирається у черговий похід *«на нас і воювати городи Українні»* (трохи нижче у цьому ж листі — *«всією силою ударити на Україну хочуть»*)¹¹⁰. Черговий раз про «Українні городи» гетьман згадує у листі на царське ім'я від 26 серпня у такому контексті: «Уже немало татар, переправивши їх в Очакові і в тавані і під *наші Українні городи* підпадати почали...»¹¹¹. При цьому у реченні перед цим Б. Хмельницький просто пише про «наші городи».

У внутрішньому офіційному вжитку Війська Запорозького також відбуваються перші зрушення — у матеріалах слідчої комісії під керівництвом київського полковника А. Ждановича (розслідувала конфлікти Війська Запорозького з Московським царством на білоруських землях Великого князівства Литовського¹¹²) засвідчено, що 20 травня 1656 р. головою комісії було заявлено: «...Велів *усім козакам Українним і залогам із Могилева і із Могилевського повіту, також і з інших повітів і з Чаус... вийти там, хто перед тим там жив»*¹¹³. Тобто з цього наказу стає зрозуміло, що «Українні козаки» — це є «козаки з України» («українські козаки»), які «тимчасово» перебували на теренах Білої Русі.

У листі до царя від 10 липня 1657 р. Б. Хмельницький зауважує, що «татарове з поляками зійшлися, і про те промишляють, якби усі *Українні городи... розоряти*. А якщо б *Україну розорили*, то уже б нічого більше домислювати...»¹¹⁴. У листі до думного дяка Алмаза Іванова від 10 липня т. р. він писав: «татарин сполучившись з поляками немало окраїнних городів вирубили і другі добуває, маючи давній умисел ні у що *Україну обернути...*; не тільки *Україну, землю* Його Царської Величності, задумувалися спустошити...»¹¹⁵. У листі до боярина І. Милославського від 10 липня т. р. гетьман писав, що «татарове, злучившись з ляхами, немало *городів Українних* повисікали...; і не тільки *Україну замишляє знівечити...*»¹¹⁶. У гетьманському посланні до воєводи Г. Ромодановського від 16 липня т. р. також відзначалося, що кримський хан *«городи Українні пустошить...»*; на *городи Українні* вийшов з Криму»¹¹⁷. Невдовзі, 22 липня т. р., Б. Хмельницький повторно пише до Г. Ромодановського і знову кілька разів уживає таке

¹¹⁰ Там само. — Ф. 214 «Сибірський приказ». — Стовп. 1736. — Арк. 270–371.

¹¹¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 442.

¹¹² Про діяльність комісії полковника А. Ждановича див.: Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура: 36 статей. — К., 2014. — С. 302–322.

¹¹³ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 524.

¹¹⁴ Там же. — Т. XI. — СПб., 1879. — С. 714–715.

¹¹⁵ Там же. — С. 755–756.

¹¹⁶ Там же. — С. 752–753.

¹¹⁷ Цит. за: Крип'якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького. 1650–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 149. — Львів, 1936. — С. 183–184.

словосполучення, як «українні городи» («всю свою потугу на *городи Українні* обернуть...; рачиш притягнуть в *городи Українні* з тими військами...») ¹¹⁸. «Україна — Українні городи — Земля» — такий асоціативний ряд вибудовувався Б. Хмельницьким у цих посланнях.

Іван Виговський, який довгий час був генеральним писарем Війська Запорозького (а, отже, був безпосередньо причетним до творення його офіційними структурами власного «понятійного апарату»), продовжив традицію Б. Хмельницького щодо вживання словосполучення «Українні городи», про що свідчили: 1) лист І. Виговського до московського воєводи Н. Зюзіна від 30 вересня 1657 р. («...Павло Сапіга... наблизився і конче на *городи Його Царської Величності Українні* воювати хоче») ¹¹⁹; 2) гетьманське послання до Олексія Михайловича від 21 листопада т. р. («...Боронити *Українних Вашої Царської Величності городів* буду») ¹²⁰; 3) лист того ж до того ж від 25 листопада т. р. («...Щоб вони на Військо Вашої Царської Величності Запорозьке і на *Українні Вашої Царської Величності* городи...») ¹²¹. У цьому ж листі І. Виговський в одному реченні після уживання словосполучення «Українні городи» (для того щоб, очевидно, не повторюватися) пише про «Україну»: «...[Калга салтан] ляхів чекаючи, щоб з ними з'єднавшись *Україну воював*» ¹²². Тобто гетьман змінює семантичну форму сприйняття «України»: відтепер, на його думку, «не на ній воювали», «а її воювали», що означало вже не просто територію, а «землю», де утверджувалося нове державно-політичне утворення; 4) лист «опозиційного» Полтавського полковника М. Пушкаря до московського воєводи Г. Зюзіна від 6 лютого 1658 р. («...Пан Виговський... помирився з ляхами і з ордою і йде проти Війська нашого на *городи наші Українні, узяттям і вогнем хоче розорити усю Україну*») ¹²³; 5) лист І. Виговського до московського воєводи Г. Долгорукого від 8 жовтня т. р. («А якщо б які раті на нас наступати мали і в *Україні наші* образи чинити...») ¹²⁴; 6) гетьманське послання до Олексія Михайловича від 8 жовтня 1658 р. («На кров християнську наступає і тим, що посилає ратних людей в *городи Українні*, проливає і розоряє...») ¹²⁵.

Складний процес політико-семантичного функціонування понять «Україна та «Українні городи» засвідчили положення т. зв. Жердівських статей, які у 1659 р. представники Війська Запорозького подали до Москви. У них, зокрема, зазначалося: «В *Украине, Войске Запорожском, по всех городах, так на сем, яко и на том боку Днепра* абы Воевод по городах не наслано,

¹¹⁸ Цит. за: Крип'якевич І. Неопубліковані листи... — С. 187–188.

¹¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 29.

¹²⁰ Там же. — С. 73.

¹²¹ Там же. — С. 78.

¹²² Там же.

¹²³ Там же. — С. 93.

¹²⁴ Там же. — С. 178.

¹²⁵ Там же. — С. 180.

тільки в одному самому Києве, яко за славной памяти небощика Пана Богдана Хмельницького, было, так и тепер зоставало...; *Полковники, яко заставали по городах всех Украинных* и якую власть де в воску належити мели...»¹²⁶. Як бачимо, тут чітко прописувалося, що «Україна» є «Військом Запорозьким». Крім того, «Україна» існувала «по всіх городах, яко і на тому березі Дніпра». У даному випадку треба пояснити, що «береги Дніпра» — це не «побережжя Дніпра» («терени обабіч Дніпра», як про те заявляв В. Ададуров), а велика територія на Правобережжі (із західним кордоном — «по річку Случ») та Лівобережжі (з північно-східним кордоном «по місто Ромен»).

З аналізу даного документа стає зрозумілим, що вислів «Українні городи» має також політичне наповнення, адже владу у цих містах мали здійснювати полковники Війська Запорозького. Те, що словосполучення «Українні городи» мало не скільки географічно-територіальне, як політичне смислове навантаження, засвідчує і один з останніх універсалів І. Виговського від 1 березня 1664 р. У ньому колишній гетьман, уже як «воевода і [г]енерал землі Київської», так оцінював початок повстання проти Корони Польської на Правобережжі: «...Дійшло мені відати що в *городах Украинных* запалився від ваших милостей домового запалу вогонь»¹²⁷. Київський полковник Війська Запорозького В. Дворецький у листі від 3 травня 1659 р. писав, що з-за «особливі місця святі, багато *церков і монастирів Київських і Украинных*, звільнили з пашек Лядських...»¹²⁸.

А хто ж жив у цих «Українних городах»? Як відзначалося в одному з вище цитованих документів — «світські та духовні люди». А ким же були усі ці «люди» для вищих посадових урядників Війська Запорозького? В одному з листів до Олексія Михайловича від 17 жовтня 1658 р., під час розгортання війни між Москвою та Чигирином, І. Виговський стверджував, що «люди», які проживали в «Українних городах» були для гетьмана та козаків Війська Запорозького «своїми»: «...І *своїх людей по городам живучих* про утиснення всіляке не хотіли і нині не бажаємо кровопролиття між православними християни...»¹²⁹.

Висновки

Смислове наповнення слів «Україна» та «Українний», які вживалися офіційними представниками Війська Запорозького, не можна вважати однозначним, отже вони є поняттями або ж термінами. Семантичний діапазон коливань іменника «Україна», а також похідного від нього при-

¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 256–257; Источники малороссийской истории, собр. и изд. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 102–103.

¹²⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 99.

¹²⁸ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 445.

¹²⁹ Там же. — С. 186.

кметника «Українний», який його означував (у граматичному сенсі інколи виступає як «український»), є досить широким. Протягом досліджуваного періоду 1649–1659 рр. іменник «Україна» та його прикметник «Українний» зазнали семантичної та граматичної трансформації в офіційному дискурсі Війська Запорозького. У цей час вони вживалися у якості таких понятійних означень:

– *По-перше, історичної території як «землі»¹³⁰, «старожитнього краю», де проживав «руський народ». У даному випадку термін «Україна» можна сприймати, як хоронім: в «Україну» приходять війська, що нищать її як «ворожий край» та «землю», на неї «приносять пагубу»; її треба було «визволяти», або ж вона була «визволена»; «Україна» була «наша», «своя», «ціла», «вся» тощо; нею можна було «оволодіти» («щоб неприятель, ляхи і татари, Україною заволодівши»); на ній перебував гетьман, до якого «йшли». Тогочасна специфіка полягала в тому, що при географічно-територіальному сприйнятті «землі» як такої потрібно розуміти, що на неї накладалося поняття політичного утворення, яке поставало на цій території, а, отже, перебирало на себе її попередню історично-географічну назву¹³¹.*

– *По-друге, державного утворення, на яке розповсюджувалася влада Війська Запорозького. Тут термін «Україна»¹³² потрібно сприймати, як політонім, який протягом 1649–1659 рр. використовувався у внутрішньому та зовнішньому вжитку Військом Запорозьким. «Україною» правили/урядували гетьмани, вона була «їхньою» (Війська Запорозького) або ж «його» (гетьмана). Однак у неї мав бути свій сюзерен протектор в особі володаря («Його Королівської Милості», «Його Царської Величності» та ін.). «Воєводства України» могли опинитися під тією чи іншою монаршою владою. «Україна» порівнювалася у протиставленні з такою державою, як «Польща», це поняття виступало в одному синонімічному ряду з «Великим*

¹³⁰ Поняття «земля» вживалося І. Ужєвичем у «Граматиці слов'янській...» (Париж, 1643), у тому числі як синонім до слова «держав»: «...Слід зауважити, що деякі *назви держав* не можна точно передати слов'янською мовою одним словом, як наприклад: *Italia, Germania, Turcia, Francia, або Gallia, Ungaria, Scithia* тощо. Отож, замість них, ставляться у множині назви самих жителів, і коли б тобі захотілось вислєвитись *discessit per Ungariam* [він вибув через Угорщину], то ти повинен сказати: *поєхаль презь вєнигры*, тобто через угорців, *презь влохи*, тобто через італійців тощо, або висловитись описово, наприклад: *презь влоскую землю — через землю італійську, угорську* тощо».

¹³¹ Уперше поняття «Україна» було вжито у міжнародному договорі між Річчю Посполитою та Кримським ханством 1654 р. для означення території, на якій знаходилися «бунтівливі козаки і хлопи».

¹³² Назву «Україна» як держава уперше на міжнародному рівні було зафіксовано у матеріалах Віленського перим'я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, а потім — тексті Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, востаннє — Андріанопольських мирних договорах 1713 р. між Стамбулом, Варшавою та Москвою. У 1676 р. гетьман Війська Запорозького Ю. Хмельницький почав титулуватися як «гетьман Війська Запорозького, князь України».

князівством Литовським», «Волоською землею», «Угорською (Трансильванією. — Т.Ч.) землею» тощо. Вона визволялася від «Польщі» та «ляхів», могла «бажати» або не «бажати миру». Саме у цих уживаних в історичних текстах понятійних словосполученнях дуже яскраво проявляється відмінність «України» як «землі»-території від «України» як новопосталої держави. До «України» також «присилалися» послы з інших країн, які її саме так і означували. «Рубіж України» треба було «оберігати». За політичною «цілістю України» треба було «спостерігати», адже її можна було «розколоти», з огляду на що її треба було «захищати». З мовного погляду у представників Війська Запорозького вона асоціювалася із займенником «ми».

— *По-третьє, міст та окремого міста, які знаходилися в/на «Україні».* Словосполучення «Українні городи» (рідше — «Українні доми»), яке протягом першої половини XVII ст. означало сукупність міст у східних воєводствах Речі Посполитої, від 1649 р. почало вживатися для назви підвладної Війську Запорозькому території й стало виступати як хоронімічним, так і політонімічним синонімом «України». При цьому офіційними представниками Війська Запорозького «Українні городи» означувалися займенником «наші», у «їхніх городах» проживали «свої люди», на них врешті-решт розповсюджувалася «влада полковників». У московській традиції вживалося, як «черкаські городи», «українські литовські городи», «українні козацькі городи» та «запорозькі городи»;

— *По-четверте, козаків Війська Запорозького.* Словосполучення «Українні козаки» (пізніше — «українські козаки», «козаки Українці»¹³³) вживалося одночасно з такими означеннями, як «Запорозькі козаки», «товариство Війська Запорозького», «Військо Запорозьке», «козацька братія» тощо;

— *По-п'яте, монастирів.* «Українні монастирі» перебували під захистом Війська Запорозького, для чого кожному з православних монастирів видавалися спеціальні охоронні гетьманські універсали;

— *По-шосте, милі (тогочасної міри довжини шляху).* Велика «Українська миля» на той час складала 12 тисяч 57 метрів. Цим метрологічним поняттям послуговувалися у побуті та військовій справі на території «України». Існувала з кінця XVI — початку XVII ст. одночасно з «польською» (7 946 м), «литовською» (8 910 м) та іншими «милями» («Руською», «Волинською», Подільською) Речі Посполитої. Від середини XVII ст. європейські картографи при визначенні масштабів різноманітних карт почали користуватися «Українською» мірою довжини поряд з «Німецькою», «Угорською», «Французькою» та іншим милями тогочасного політико-географічного світу.

¹³³ Понятійне словосполучення «козаки Українці» уперше вжито на міжнародному рівні в тексті Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою для означення козаків Війська Запорозького, які знаходилися на «правому березі» Дніпра.

Звичайно, що треба розрізнати ті значення, які вкладалися у поняття «Україна» та «Українний» представниками Війська Запорозького та їхніми тогочасними суперниками/конкурентами/союзниками — урядовими інтелектуалами Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханства та Шведського королівства. Саме тому є певні труднощі при прочитуванні поняття «Україна» в офіційних текстах, які виходили не тільки з канцелярії Війська Запорозького, й відповідних інститутів сусідніх держав. Семантична плутанина була спричинена, з одного боку, вживанням у тогочасній російській мові слова «украины» та словосполучення «украинские городы» для означення прикордонних територій і міст Московського царства, а з іншого — продовженням трактування елітою Корони Польської та Великого князівства Литовського «України» як однієї з провінцій Речі Посполитої (за винятком тієї її невеликої частини, що підтримувала ідею творення на основі Війська Запорозького автономного Руського князівства).

У середині XVII ст. поняття «Україна» та «Українний» хоч і мали розпливчате топографічне окреслення, однак поступово наповнювали «козацькою» семантикою з огляду на те, що на нього поширювалася влада гетьманів Війська Запорозького. З питомих «географічно-територіальних» і «географічно-орієнтувальних» понять (якими вони були наприкінці XVI — першій половині XVII ст.) ці терміни перетворюються на «політично-територіальні» та «політично-національні» означення. Тобто відбувається їхня лінгвістична і понятійна словозміна. А особливість функціонування політичного поняття «Україна» протягом 1649–1659 рр. полягала в тому, що воно, формувалося в офіційному дискурсі Війська Запорозького як свого роду заміник для «Русі» («Росії»), а пізніше — «Малої Русі» («Малої Росії»). Інколи «Україна» у документах виступала як антипод «Русі», але більшою мірою ці історичні хороніми («Русь», «Україна») доповнювали один одний та вживалися паралельно і досить часто писалися у текстах одночасно як синоніми. Так само терміном «Україна» у внутрішньополітичній документації та міжнародних угодах замінювали або ж уточнювали політонім «Військо Запорозьке», який був офіційною назвою нової держави, що утворилася на теренах Східної Європи.